

1 Буряк В.Д. Сучасна народнопісенна творчість Придніпров'я: Генезис образних форм поетичної свідомості. Автореферат дис. канд. філол. наук. — К., 1992.

Наталія ЗІНЧЕНКО (Полтава)

Особливості вивчення героїчного поетичного епосу в школі

Український народ протягом століть створив величезний пам'ятник своєї культури надзвичайно витонченої краси: поезію слова і музики — пісню і думу. Цей могутній живий пам'ятник привернув до себе увагу народів світу, здобув загальне визнання, світову заслугу і славу. Поетичний епос України — то живий голос далеских предків. Його вивчення — особливо молодшим поколінням — важливе і необхідне, адже героїчний епос дає характеристику епохи, у яку він був створений, розкриває погляди народу на певні явища його життя і боротьби, розвиток самосвідомості українців, їх національної гідності.

За шкільною програмою Н.Волошиної, О.Бандури, ліро-епічні героїчні твори вивчаються у 6, 7 і 10 класах, зокрема:

6 клас	історичні пісні "Байда", "Ой Морозе, Морозенку...", "За Сибіром сонце сходить"	для самостійного читання: "За річкою вогні горять", "Ой Богдане, батьку Хмеля..."
7 клас	народні думи "Козак Голота", "Маруся Богуславка", "Самійло Кишка"	для самостійного читання: "Козак-нетяга Фесько Ганжа Андигер"
10 клас	історичні пісні "Закурилась Україна", "Гей, не дивуйтеся, добрії люди", "Чи не той то хміль...", дума "Хмельницький та Барабаш"	для самостійного читання: "Максим козак Залізняк", "Ой на горі та й жінці жнуть", "Втеча трьох братів із города Азова"

Із теорії літератури пропонується у 6 класі дати поняття про історичні пісні, їх види; у 7 класі — поняття про думи, особливість побудови та поезики дум; у 10 класі — дати поняття про народний епос та основні його жанри. На перший погляд, маємо певну

неправомірність: давати поняття про народний епос у 10 кл., тоді коли види народного епосу вивчаються у 6 і 7 кл. На наш погляд, ще у 6 кл., розпочинаючи ознайомлення з родами й жанрами фольклору, слід наголосити, що таке епос, зокрема героїчний.

Поняття “український народний героїчний епос” протягом існування вітчизняної фольклористики зазнавало певних змін, трансформувалося за своїм змістом. Якщо традиційним значенням терміну було “українські народні думи та історичні пісні”, то нині воно набуло розширення. “Героїчний народний епос, — зазначається у літературознавчому словнику видання 1997 року, — збірна назва фольклорних творів різних жанрів (колядки, думи, історичні (козацькі, гайдамацькі, опришківські, стрілецькі, повстанські та ін.) пісні, казки, легенди, перекази), в яких відображена воля, завзяття народу у боротьбі з ворогом, злом, кривдою, соціальним і національно-релігійним гнітом, прославляється розум, сила, мужність воїнів, богатирів, народних месників” [1, 158-159]. Таке ж значення цього поняття знаходимо і у навчальному посібнику “Героїчний епос українського народу”: “Героїка притаманна багатьом жанрам українського фольклору, котрі... відображають картини минулого нашої землі, уявлення про подвиг, мораль — загалом ментальність українця” [5, 4]. О.Скиба відносить до народного епосу думи, історичні пісні, перекази, байки, казки; до ліро-епосу — балади, легенди, співомовки [4, 46]. Щоправда, у цій же статті знаходимо: “... героїчний епос — це народні думи та історичні пісні” [4, 49]. До героїчного епосу думи та історичні пісні відносять фольклористи І.Руснак [3], Ф.Кейда [2] та ін.

Героїка справді властива багатьом фольклорним жанрам. Однак слід чітко розмежувати героїчні ліро-епічні твори (поетичний епос) — думи та історичні пісні і героїчні епічні жанри — казки, легенди, перекази. Пісні козацькі, гайдамацькі, повстанські та ін., у яких відображається боротьба українського народу проти будь-яких проявів соціального й національного гніту, наявний узагальнений образ козака, гайдамаки, наймита тощо, є різновидами (циклами) соціально-побутових пісень.

О.Довженко писав: “Українська пісня — це геніальна поетична біографія українського народу... Народ, якого позбавляли багатьох можливостей, у кривавій боротьбі вилив свою душу, свій поетичний геній в єдине, в що міг — у пісню, безсмертну українську народну пісню...” Вивчення історичних пісень — одного із жанрів героїчного поетичного епосу — має бути у безпосередньому зв’язку з історією. Для кращого засвоєння історичних пісень слід висвітлити учням загальну їх класифікацію, в основу якої покладено

хронологічно-тематичний принцип, адже всі вони мають конкретно історичний зміст.

Перший цикл — найдавніші історичні пісні про боротьбу українського народу з турецько-татарськими загарбниками (“За річкою вогні горять”, “Зажурилась Україна”, “В Царєграді на риночку” та ін.);

другий цикл — історичні пісні про боротьбу українського народу проти польської шляхти (“Чи не той то хміль”, “Гей, не дивуйтеся, добрії люди”, “Ой з-за гори, з-за крутої” та ін.);

третій цикл — історичні пісні про зруйнування Запорізької Січі (“Ой ви, хлопці-запорожці”, “Вилітали орли”, “Та летів ворон та із чужих сторін” та ін.);

четвертий цикл — історичні пісні про стихійні селянські повстання та їх героїв (“За Сибіром сонце сходить”, “Максим козак Залізник” та ін.).

Історичні пісні є, справді, “історичним документом епохи” (Д.Яворницький), хоча і не всі факти, викладені у них, відповідають дійсності. Для них, як правило, властиві такі риси, як гіперболізація, узагальнення, символізм. Часто ряд подій, схожих або близьких у часі, змішувався, подавався за одну подію. Це ж стосується й

історичних осіб у фольклорі, які змальовуються під власними чи вигаданими іменами. Їх образи традиційно наділені узагальненими рисами. Та важливим є те, як народ у піснях чи думах висловлює своє ставлення до тих чи інших подій, своє осмислення їх, переживання та почуття. То ж перед вивченням будь-якої історичної пісні чи думи слід зробити короткий виклад історичного матеріалу, а далі перейти до аналізу твору (декламаційний аналіз тексту, складання плану й аналіз пісні, характеристика образів тощо). Вивчаючи пісню “В Царєграді на риночку”, учні опрацьовують за підручником статтю “Гіпербола”. Далі необхідно дати завдання: 1. Знайти рядки з пісні, в яких ужито гіперболу; пояснити її значення. 2. З’ясувати, які риси характеру перебільшує цей художній засіб?

На наступному уроці перевірку домашнього завдання почати з проблемного питання: 1) Чому турецький цар відразу не стратив Байду, а почав його “підмовляти”? або 2) Чому Байда наділений надзвичайною силою? або 3) Чому ця пісня є історичною?

Під час вивчення пісні “За Сибіром сонце сходить” можна прочитати учням опис зовнішності Кармалюка за романом М.Старицького “Кармалюк”: “...то був юнак років двадцяти, який

міг вразити будь-кого своєю стрункою постаттю й надзвичайно гарячим обличчям. Росту він був вище середнього, широкий у плечах і в грудях; але атлетична будова тіла пом'якшувалася стрункістю ліній і гармонійною пропорційністю. Риси його обличчя були витончені і сповнені шляхетності та гордості. Крізь прозору білість шкіри виднівся ніжний рум'янець незайманих сил..." Запропонувати учням 1) розказати, як письменник змальовує Кармалюка?; чи відчувається особистісне ставлення автора до свого героя? 2) пояснити вирази "атлетична будова тіла", "гармонійною пропорційністю"; 3) довести, що боротьба Кармалюка була справедливою (підтвердити свою думку словами пісні).

Таким чином, звертаємо увагу учнів на те, що історичним пісням притаманне органічне поєднання епосу й лірики, зображення дійсності реальне і водночас героїзоване — у історичних піснях поширені художні образи-символи, уособлення, порівняння, метафори, повтори тощо.

До найсамобутніших ліро-епічних творів належать думи, "предивні, єдині на цілий світ пам'ятники творчості нашого народу" (Леся Українка). Вивчення дум (як й історичних пісень) варто почати із класифікації за змістом і проблематикою:

перший цикл — думи про боротьбу українського народу проти турецько-татарських загарбників ("Козак Голота", "Самійло Кішка", "Маруся Богуславка" та ін.);

другий цикл — про боротьбу українського народу проти польсько-шляхетського поневолення ("Хмельницький та Барабаш", "Перемога під Корсунем" та ін.);

третій цикл — думи про класову боротьбу трудящих ("Козак-нетяга Фесько Ганжа Андибер", "Чорна неділя в Сорочинцях", "Про Сорочинські події 1905 року");

четвертий цикл — соціально-побутові думи ("Козацьке життя", "Бідна вдова і три сини" та ін.).

Далі учнів слід ознайомити із жанровими особливостями дум. Специфічна особливість поетичної форми українських народних дум полягає в тому, що ця форма досить струнка щодо композиції, але водночас і досить гнучка щодо словесного та музичного виразу, така, що нібито завжди народжується знову. Тому думи належать до імпровізаційних видів фольклору, тоді як пісні відзначаються сталістю викладу. Думи не мають звичайної для пісень строфи, але їм властивий поділ на тиради або періоди (групи віршів), з яких кожна містить у собі закінчений образ або думку). Думам властиве вільне, нестале римування (переважно дієслівне).

Композицію дум можна назвати традиційною, бо вона в абсолютній більшості текстів зберігає одні і ті ж елементи: заспів (початок), власне думу (розгортання сюжету з ліричними відступами) і кінцівку (славословіє). Виконуються думи своєрідним індивідуальним співом-оповіддю — речитативом. Одна з особливостей виконання — ретардація (уповільнення в процесі словесно-музичної оповіді). Основні художні засоби дум типові для поезики всієї української народної поезії.

Вивчаючи, приміром, думу “Козак Голота” (7 кл.), коротко розповідаємо учням про історичні події, які лягли в її основу. Нагадаємо, що козаки були надійними захисниками рідної землі у боротьбі з турецько-татарськими загарбниками (учні уже знайомилися з цією епохою під час вивчення історичних пісень у 6 кл.) Після читання думи найдоцільнішим методом буде творчий переказ думи. Щоб збудити творчу уяву учнів, можна поставити такі запитання:

1. Яку картину ви уявляєте, прочитавши перші рядки думи?
2. Яким бачиться вам козак Голота?

Такий переказ має містити у собі елементи характеристики героя, отже, готувати учнів до аналізу думи. Далі можна у формі бесіди характеризувати персонажів твору:

1. Хто такий Голота?
2. Як показано в думі сміливість Голоти?
3. Чим характерна мова героя?
4. Яке основне прагнення татарина?
5. Що допомогло козакові Голоті перемогти багатого татарина?

У підсумку наголошуємо, що ідейну спрямованість думи підсилює художній засіб протиставлення. Колективно складаємо порівняльну характеристику образів:

козак Голота	татарин
бідний	багатий
мирний	хилий, жорстокий
молодий	сідий, бородатий
сміливий	боязкий
байдужий до наживи	зажерливий, пихатий
розумний, кмітливий	обмежений

Для домашнього завдання запропонуємо учням складену таблицю-характеристику проілюструвати цитатами. Таким чином, діти переконуються, що, протиставляючи бідного козака і багатого татарина, народ проголошує ідею вірного служіння своєму народові. Оборона рідної землі — головна ідея думи.

Народні думи і пісні — свідчення духовної величі нашого народу, його безсмертя. Вивчення героїчного епосу необхідне для розуміння національної історії України.

Література:

1. Гром'як Р.Т., Ковалів Ю.І. та ін. Літературознавчий словник-довідник — К.: Академія, 1997 — С.158-159.
2. Кейда Ф. Вивчення українського героїчного епосу в 10 класі // Дивослово. — 1998. — № 9. — С.42-46
3. Руснак І. Думи та історичні пісні /Лавч. посібник. - Кіровоград: Степова Еллада, 1999. - 95 с.
4. Скиба О. Поглиблене вивчення фольклору у 6 класі // Укр. література в загальноосвітній школі — 1999 — № 3. — С.46-54.
5. Таланчук О. Мудрий і правдивий голос душі народної // Героїчний епос українського народу. Хрестоматія — К.: Либідь, 1993. — С.4.

Наталія СИВАЧУК (Умань)

ФОЛЬКЛОРНА ПРАКТИКА СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ

Про не пересічне значення фольклору у формуванні майбутнього вчителя писали українські вчені-педагоги С.Баклажченко, О.Виховський, І.Возовий, М.Дмитрук, А.Лазаріс, О.Лотоцький, С.Сірополко, Я.Чепіга. Наголошуючи на важливості підготовки спеціалістів-збирачів фольклору, М.С.Грушевський писав: "Треба зберегти для будучого дослідити якнайбільше фольклорного матеріалу... При науково-дослідних кафедрах історії, літератури і краєзнавства повинні бути заведені секції фольклору матеріальної культури, щоб підготувати дослідні сили у цій сфері. По різних вищих школах, а особливо по інститутах народної освіти повинні бути заведені курси етнографії й історії матеріальної культури, щоб розвинути інтерес до цих дисциплін серед людей, яким доведеться працювати безпосередньо серед народу, або мати діло з сільською молодіжжю" [5, 50].

Програма з фольклору для студентів філологічного факультету повинна формувати сучасне мислення студентів, знайомити їх із найновішими дослідженнями в цій галузі вітчизняних та зарубіжних учених.

Осмилення теоретичної частини курсу та оволодіння